

Vlechten

Het periodiseren en het aanbrengen van grote lijnen in de literatuur heeft altijd iets willekeurigs én geforceerds, maar er helemaal van afzien komt neer op een postmoderne abdicatie, op de koud-watervrees structuur aan te brengen die op een groot verhaal zou kunnen wijzen. Dat is zo in de literatuur en dat is zo, om maar eens een parallelle bezigheid te noemen, in de filosofie, die voor een stuk in de kunst is opgegaan. Wie zich bijvoorbeeld de moeite getroost *Die Zerstörung der Vernunft* uit 1954 van Georg Lukacs nog eens door te bladeren, die kan niet anders dan bewondering opbrengen voor diens lucide lezing en interpretatie van Nietzsche. Diens werk wordt door Lukács o.m. geïnterpreteerd als reactie op het socialisme en als uitdrukking van de obsessies van het imperialisme. Het is een grote greep waarop valt af te dingen maar die toch ook veel duidelijk maakt in verband met de negentiende eeuw én met onze postmoderne tijd en zijn flirt met de gekruisigde. Immers, van Nietzsches ideeën over het esthetisch vormgeven aan het eigen bestaan, leven vandaag de life style magazines op een manier die hij zich nooit had kunnen voorstellen. Hij zou er waarschijnlijk ook gek van geworden zijn.

Een groot verhaal zou men ook kunnen distilleren uit de Vlaamse literatuur, al kan men ook hier beslist kieren en gaten detecteren in de absoluteheid van de constructie en zou men sluipwegen kunnen vermoeden die niet door het modernistische project blootgelegd worden.

Een modernistische poging toch: zo loopt er bijvoorbeeld een rode draad van Gustaaf Vermeersch over Zielens en Walschap naar Boon en Buyens, net zoals er een ragfijne filgraandraad kan worden geweven van Van de Woestijne over Gilliams naar Alstein. Allebei de draden leggen een fijn web over het Vlaamse landschap, dat ze nagenoeg volledig bedekken en dat door een veelvraat als Claus finaal toegedekt wordt. Niets ontsnapt dus aan de Vlaamse literatuur, al komt dat in naslagwerken niet altijd tot uiting. Van bovengenoemde auteurs bijvoorbeeld vindt men immers altijd wel iets terug, maar soms ontbreekt er een: Frans Buyens is in dat geval. Betekent dit dat hij méér dan de anderen verborgen bleef in de tochtgaten van de literatuur of was hij te bescheiden? Men zoekt hem tevergeefs in de literaire encyclopedieën, al bestaat er wel een monografie over hem van de Antwerpse fijndichter Guy van Hoof. Dat

Buyens als auteur (Buyens de cineast is weer een ander verhaal) niet in de literaire canon werd opgenomen, is een schromelijke vergissing, en dat bewijst eens te meer zijn pas verschenen hybride met herinneringen dat onder de titel *Een Jongen uit 't Foort. Vlechtwerk van Herinneringen* door uitgeverij EPO in het licht gegeven werd.

Het begrip 'vlechtwerk' dat Buyens in de ondertitel van zijn werk gebruikt, is niet slechts als een referentie te beschouwen aan het ambacht van zijn vader – vlechtwerk met wissel, bamboe of riet – en als een hommage aan de ambachtelijke arbeiders van de streek waar hij opgroeide, maar kan ook begrepen worden als een verwijzing naar zijn maatschappijbeeld, dat hij altijd trouw is gebleven: in de mens is de maatschappij terug te vinden en in de maatschappij de mens; mensen in samenlevingen vormen sociale figuraties, om met de socioloog Elias te spreken, vervlechtingen van meerdere van elkaar afhankelijke individuen. Het is Buyens' eerlijke, anti-modieuze engagement ten voeten uit, een modernistisch statement zonder enig ironie.

Buyens is in dit werk een soms wat aarzelend verteller en duider van de eigen jeugd en, in zijn geval, van zijn idiosyncratische entourage, van de volksbiotoop uit 't Foort, de plaats in Temse waar hij in 1924 geboren werd en waar hij zijn leerschool kreeg in het arbeiderisme van de mandenmakers. Hij laveert er tussen zijn familie en de Boonse personages, die zeer hun invloed laten gelden tijdens zijn coming of age. Omdat er in die tijd in Temse geen gemeentelijke 'bewaarschool' was, ging hij naar de 'papschool' van de 'nonnekes'. Ik zet die substantieven even tussen enkele aanhalingstekens wegens taalkundige politieke correctheid, maar gelukkig lardeert Buyens zijn herinneringen voortdurend met dit soort dialectismen en flandrismen. Hij doet het zonder gêne en het maakt zonder meer de kracht en authenticiteit uit van wat bij sommigen tot een pose of gebrek aan taalkennis zou verworden.

Wie, zoals hij, opgroeide in een milieu van oprechte socialisten (kom daar vandaag eens om, nu het louter beheerders van een hyperkinetisch systeem zijn geworden of, in het beste geval, dweppers met Giddens' derde weg, een wat laffelijk parcours dat met een grote boog het wereldsysteem tracht te omzeilen) en van volkstypes die vaak de belichaming waren van een Flaubertiaanse 'coeur simple', die kon, in tegenstelling tot vandaag, niet anders reageren dan hij deed. Eén voorbeeld: Frans' vader was vaak werkloos, nog vóór

de grote crisis van 1929; toch weigerde hij, ofschoon hij geen enkel ander ambacht dan mandenmaker kende, onder het loon te werken. De 'culture of contentment' lag nog veraf.

De familie Buyens had het niet breed maar woonde toch niet in een typische armemensenbuurt. Frans' opvoeding hield het midden tussen die van arbeiders en kleine burgers (geen kleinburgers!), en combineerde het fatsoenlijke van beide categorieën in een tijd waarin mensen het woord solidariteit niet van de televisie kenden maar het beleefden in de praktijk van elke dag. Frans' familie leefde in een maatschappelijke enclave die hem weerbaar maakte tegen het opkomende fascisme door hem leergierig te maken en hem voor te houden dat vechten loonde. Heette een van Frans' latere films niet 'Vechten voor onze Rechten'? Van die generatie zijn er nog die zijn blijven vechten of die hun engagement op een erg eigen wijze zijn blijven voortzetten.

De socialisten naar wie ze eerst opkeken (de Man bijvoorbeeld), werden ten slotte verraders, en dat zou velen van Buyens' generatie voor het leven tekenen; andere socialisten, zoals patriarchaal socialist Anseele, hadden af te rekenen met wantrouwen wegens het failliet van de Bank van de Arbeid in 1934, een bank die in 1913 als een naamloze vennootschap was opgericht en dus niet als een coöperatie!

Opmerkenswaard bij dit alles is, dat het vaak ongeletterde mensen waren die door hun verbetering en onwankelbaarheid een grote invloed uitoefenden op de protagonisten over wie Buyens vertelt in zijn zovele 'vlechtingen'. Zo was er zijn grootmoeder, Pitte Nora, aan wie hij, door het hele boek heen, zijn eerbied betuigt door te laten zien hoe zo'n vrouw erin slaagde, ondanks de tegenkantingen van de kerk – het gezin werd door het katholieke gezag uitgesloten van elk werk van liefdadigheid omdat de zonen socialist geworden waren – overeind te blijven en elke onderdanigheid af te wijzen.

Buyens betoont in deze memoires, die overigens vrij abrupt eindigen met een opdracht die hij zichzelf geeft voor de toekomst: "de nieuwe schoof wissen ontschorsen", voortdurend hommage aan al die simpele mensen die vaak meer deden voor het alledaagse socialisme dan de grote theoretici. In die zin brengen deze 'vlechtingen', deze kleine tableaux die eerder met waterverf dan met olieverf gepenseeld werden, me de woorden van de Leuvense historicus Lieven Saerens in herinnering. Saerens gaf onlangs zijn opus magnum over de houding van de Antwerpse

bevolking tegenover haar joodse inwoners tussen 1880 en 1944 (Lannoo, 847 blz.) uit. In een gesprek naar aanleiding van zijn pas verschenen studie legde hij er de nadruk op dat het meestal erg gewone mensen waren die de joden geholpen hadden.

Frans kreeg al vrij vroeg elke dag de leerstof van het leven in brute vorm ingelepeld: het vertrouwen van zijn ouders maakte van hem reeds vlug een jongen die geen kind meer was. Soms echter sta je toch versteld van wat in die tijd mogelijk was of herken je met enige verbijstering economische mechanismen die vandaag erg actueel zijn. Zo had Frans' ongelovige vader het met de katholieke school geregeld erover dat zijn zoon niet verplicht was te biechten te gaan, zette de patroon van de zeildoekweverij (van de bekende Wilfordboten) zijn mensen op straat omdat hij zogenaamd geen andere keus had: de fabriek moest immers kunnen concurreren met buitenlandse bedrijven, en op de Boel-scheepswerf liet mijnheer Boel, de grote patron én burgemeester van Temse, sommige ploegen meer dan twaalf uren zwoegen in plaats van werkloze vakmensen aan te werven. Het zijn inderdaad tekenen van een systeem waarvan sommige socialisten vandaag beweren dat het van aard is veranderd terwijl ze zich blijkbaar niet willen realiseren dat het kapitalisme nog maar vijfhonderd jaar bestaat en dat het geen natuurverschijnsel is.

Frans' jeugd en adolescentie stonden in het teken van een tijd toen de socialisten nog op 40% van de kiezers konden rekenen, in het jaar 1925 bijvoorbeeld, toen Frans één jaar was; hij groeide op in een tijdspanne waarin het socialisme nog alle krediet had bij de gewone man, in een periode waarin nog de eerste weg bewandeld werd, kortom, het geschiedde in een era waarin de volkstriebunen nog geen bonapartistische allures hadden aangenomen, al zou ook dat vlug veranderen. Wie daaraan nog zou twijfelen, moet het werk *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (Hadewijch, AMSAB, 1995) maar eens lezen, een historische studie van Guy Vanschoenbeek waarin de metamorfose van Anseele beschreven wordt, een gedaantewisseling die we moeiteloos kunnen transponeren naar actuele Gentse en Leuvense bonapartisten. Het zou trouwens de moeite waard zijn eens na te gaan in hoeverre dit soort socialisten bepaalde trekken van het nationaal-socialisme incorporeren.

De mateloze energie die Buyens later als cineast, schrijver en commentator van de arbeidersbeweging altijd aan de dag heeft gelegd, was – zo blijkt overduidelijk uit deze vluchtige en ontroerende

schetsen – in de kiem reeds aanwezig. Zijn ouders merkten dan ook lapidair op: “Onze François heeft kwik in zijn gat”. Dat energetische werd echter altijd ten dienste gesteld van de gewone man of van een broederlijkheid en een humaniteit, die we terugvinden in heel zijn oeuvre.

Paradoxaal genoeg is Buyens’ socialistische levenshouding altijd ingebed geweest in een sterk individualisme: hij is nooit echt lid van een groep geweest. In zijn herinneringen komt dat reeds een eerste maal tot uiting wanneer hij zich niet wil aansluiten bij de Rode Valken en wanneer die hem verwijten geen echte gemeenschapsmens te zijn. Later wordt deze houding alleen maar sterker: Buyens immers is er het perfecte voorbeeld van hoe een sterk individu – en reken maar dat hij dat is – van groter belang kan zijn voor een progressieve beweging dan een partijbeest.

Frans Buyens stond op het juiste moment aan de goede kant en stelde zijn artistieke kwaliteiten in dienst van een sociale groep zonder zichzelf of zijn eigenzinnigheid geweld aan te doen. Zijn opvoeding werd verzorgd door zijn sociaal bewogen en met veel gezond verstand behepte ouders, zijn ruimdenkende onderwijzers, die toen al zeer interactief en ervaringsgericht bezig waren, door de vele gesprekken die hij in het Volkshuis opving en die hij als jong broekje beslist niet alle begreep, de muziekgroep waarin hij musiceerde, de vele boeken die hij las, de talrijke volkstypes met hun authentieke humanitas en de echt christelijk geïnspireerde nonnekes, aan wie hij mooie en ontroerende bladzijden wijdt.

De wereld die Buyens ons schetst, een beetje met de losse hand, is voorgoed voorbij. In die vooroorlogse wereld, die tastenderwijs opgevoerd wordt, met veel aarzelingen en met fraaie gedachten over de authenticiteit van het fenomeen herinnering zelf, werden toen al de eerste barsten zichtbaar. De socialistische beweging compromitteerde zich en verburgerlijkte zienderogen, de geschiedenis begon op volle toeren te draaien: Buyens schrijft indringend over de vooroorlogse collaborateurs, over de burgeroorlog in Spanje, over de oorlog in Abessinië, over de werkloosheid en over de Boelwerf. Evenzeer echter is dit een boek een gedenkteken voor de familie waarin hij opgroeide; het is een vlechtwerk waarin, hoe tentatief soms ook, alles op zijn plaats valt; het is een werk waarin hij zijn eerste kennismaking met de artistieke wereld beschrijft: met de muziek (Frans bespeelde de piccolo), met de literatuur uit de

plaatselijke bibliotheek en met wat hij thuis zoal vond aan socialistische klassieken, en met de plastische kunsten die o.m. via de Temsese beeldhouwer Karel Aubroeck prominent aanwezig zijn.

De Hongaarse auteur György Konrad heeft eens geschreven dat literatuur niet slechts uit woorden bestaat, maar ook uit stilte, uit pauzes tussen de zinnen. Het is vaak die stilte tussen de zinnen, de stilte tussen twee ‘vlechtingen’, de stilte van een indringende overpeinzing, die dit boek een apart cachet en meerwaarde geven.

Ik schreef het aan het begin van deze recensie: Buyens’ boek is een hybride. Het zijn memoires sui generis die soms van een Proustiaanse inslag doortrokken zijn – en dat is, me dunkt, een compliment voor een zo strijdbaar man. Alleen vraag ik hem: voor wanneer het vervolg? Want we zijn benieuwd hoe hij zal terugblikken op de oorlog en op zijn naoorlogs engagement.

Wim van Rooy

Frans Buyens: *Een jongen uit 't Foort. Vlechtwerk van herinneringen* (EPO, 2000)

Meer royalty

Adolf Hitler verbleef met zijn militair hoofdkwartier in mei-juni 1940 enige tijd in België en wel in Brûly-de-Pesche bij Couvin in de provincie Namen. Over Hitlers aanwezigheid in België was tot voor kort nog maar weinig systematisch onderzoek gepubliceerd. Over deze korte episode heeft streekhistoricus van de Tweede Wereldoorlog René Mathot (geb. 1923) nu een zeer gedetailleerde studie gemaakt. Mathot is geen beroepshistoricus, maar een kroniekschrijver. Hij was ooit ambtenaar bij Nationale Opvoeding. Zoals het de kroniekschrijver betaamt, laat hij vooral de bronnen spreken, waardoor hij de gebeurtenissen niet tot leven kan wekken. Voor een gezellig stukje militaire geschiedschrijving moeten we dus niet bij hem zijn.

Hitler was een beweeglijk baasje en niet altijd in zijn bunker te vinden. Zo maakte hij op 1 juni 1940 een lange excursie naar Brussel, Gent, Langemark en Rijsel. (Twee weken later ging hij ook nog eens naar Parijs.) Hitler was psychopaat én nostalgicus. Hij wilde na de capitulatie van het Belgische Leger onmiddellijk – en dus nog vóór

de inscheping van alle Britse en Franse troepen in Duinkerke was afgerond – een sentimental journey maken naar Langemark en omgeving waar hij in de Eerste Wereldoorlog de oorlog had meegemaakt. Dat was een nogal roekeloze onderneming. Maar dat Hitler zijn militair hoofdkwartier bij Couvin zo dicht bij het front had gebouwd, was eveneens een teken dat hij het noodlot wilde tarten. Hij kon immers toen nog niet bevroeden dat een maand later Frankrijk al zou capituleren.

Na de capitulatie van het Belgische Leger op 28 mei 1940 was Leopold III zijn regering niet naar Frankrijk gevolgd en als opperbevelhebber bij zijn troepen gebleven. Leopold III werd op 30 mei 1940 door de Duitsers vanuit Brugge naar zijn paleis in Laken afgevoerd. Met een dergelijke belangrijke krijgsgevangene in de omgeving moest Hitler op de idee komen eens een “beleefdheidsbezoekje” aan Laken af te leggen. Op 31 mei 1940 verscheen dan ook Otto Meissner (toen hoofd van Hitlers kanselarij) samen met Dr. Karl Gebhardt, een osteoloog en SS-man die niet alleen hoge nazi's, maar ook de Belgische koninklijke familie tot zijn patiënten mocht rekenen, ten paleize. Beide nazi's boden Leopold III aan om met Hitler te praten. Leopold III ging daar toen op in, zij het dan onder de voorwaarde dat het gesprek “incognito” (dus geheim) zou blijven. Mathot beweert dat dit vanwege de koning een zeer diplomatieke zet was geweest, want zo werd vermeden dat Leopolds landgenoten én de garanten (dus de ex-bondgenoten!) eventueel in verwarring zouden geraken. Toen Hitler echter deze voorwaarde vernam, meed hij op 1 juni 1940 bij zijn doortocht door Brussel het paleis van Laken. Hitler kon immers niet akkoord gaan met Leopolds voorwaarde. Dat liet hij in een brief d.d. 4 juni 1940 ook aan Leopold III weten. Op 5 juni 1940 schreef generaal Raoul Van Overstraeten echter een brief terug dat de voorwaarde van het “incognito” mocht vervallen! Dit aanbod tot een gesprek zonder randvoorwaarden was achteraf voor de leopoldistische geschiedschrijving een nogal vervelend detail. Want dat zou hebben betekend dat Leopold III toen (de slag om Frankrijk moest nog beginnen!) een haakse bocht had gemaakt. Mathot lost dit op met het bekende leopoldistische leugentje dat Van Overstraeten op eigen initiatief had gehandeld en dus niet de gedachten van Leopold III uitdrukte.

Er is evenwel nog een tweede stuk, nl. een telex d.d. 26 juni 1940, waarin Leopold III zijn Lakenese “bewaker” Werner Kiewitz (via een telex aan

Meissner) aan de Führer in Brûly-de-Pesche laat weten dat hij bereid is tot een gesprek naar keuze. Ook nu weer was het “incognito” geen voorwaarde meer. Dat Leopold III hiermee een duidelijk politieke daad stelde, is voor iedereen wel duidelijk. Leopold III handelde zonder ministeriële goedkeuring nu hij van zijn regering gescheiden was. Maar Mathot omzeilt dit met het leopoldistische argument dat de tekst van deze telex niet noodzakelijk de gedachten van Leopold III hoeft uit te drukken. Ook Kiewitz zou zijn boekje te buiten zijn gegaan om zich interessant te maken in de ogen van zijn superieuren! Echter, verleden jaar raakte via een televisieuitzending bekend dat er nog een tweede telex aan de Führer bestaat, ditmaal opgesteld en verzonden op 22 juni 1940 door Otto Meissner op basis van een eerder bericht van Kiewitz. Daarin wordt eveneens gezegd dat Leopold III contact met de Führer zoekt en dat Leopold III de plaats en de omstandigheden van een mogelijk treffen volledig aan de discretie van Hitler overlaat. Dit bewijst toch dat Leopold III in juni 1940 zaken wilde doen met Hitler? Maar neen, want Mathot vindt er niets beters op dan ook deze telex van 22 juni 1940 af te doen als een door de fantast Kiewitz geïnspireerde missive, waarvan de inhoud niet de gedachten of wensen van Leopold III tot uitdrukking brengt. Kiewitz heeft dus in de visie van Mathot twee keer gelogen. Uiteraard moet Mathot zich in alle bochten wringen om zijn leopoldistische stelling te verdedigen. Maar overtuigend is dat alles niet.

André Mommen

René Mathot, *Au Ravin du Loup. Hitler en Belgique et en France. Mai-juin 1940*, Brussel, Éditions Racine, 321 blz., 895 frank.

Roger Lallemand

De Waalse socialistische politicus en voorvechter van de mensenrechten Roger Lallemand heeft een aantal gepubliceerde en niet-gepubliceerde juridische artikelen en literaire teksten gebundeld en laten uitgeven met een voorwoord geschreven door Régis Debray. Voor wie het niet zou weten: Lallemand was in 1967 de advocaat die in Bolivië de aldaar gevangen genomen Debray voor de rechtbank ging verdedigen. Beiden waren immers goede vrienden én wapenbroeders.

Lallemand is geen gewoon politicus. In de PS behoorde hij jarenlang tot de politici die het

niveau van de volkshuizen ver overstegen en een zekere autonome rol konden en mochten spelen omdat ze tot de intellectuele elite van de balie en de ULB behoorden. Lallemands naam is onverbreekelijk verbonden met het wetsvoorstel dat hij samen met Lucienne Herman-Michielsen indiende en dat sinds 1990 de abortuspraktijk wettelijk regelt. Dat was niet alleen een doorbraak na jarenlang strafrechtelijk touwtrekken, maar betekende achteraf ook een dijkdoorbraak voor wat de ethische aspecten van de levenscyclus betreft. Immers, de vrijheid van onderwijs garanderen was tot dan toe een nogal banale kwestie van verzuilde politiek, canapépolitiek en veel subsidies. Abortus kon echter niet op die manier worden geregeld, omdat hier de scheiding van kerk en staat expliciet aan de orde werd gesteld, niet via de centen, maar wel principieel. Dat de katholieke moraal niet meer (uitsluitend) maatgevend kon zijn voor kwesties van leven en dood, was evident. Daaraan moesten het strafrecht en de rechtspraktijk worden aangepast. Om dat te regelen was Roger Lallemand bij de PS de geknipte man. Hij was immers méér dan alleen maar een toevallig politicus zonder kans op een ministerportefeuille, maar ook een politicus met een sarrtriaans geweten. Hij werd de man die de abortuswet door het parlement zou halen. Voorts stond Lallemand ook bekend als een lastige vertegenwoordiger van de linkervleugel in de PS die harde standpunten durfde te verdedigen en daarbij geen blad voor de mond nam. De fundamentalistische maffia op het paleis van Laken kon hem gestolen worden. Daarin volgde hij niet gemakzuchtig de weg van de minste politieke weerstand. Boudewijn heeft het geweten.

Lallemand verdedigde vooral duidelijke waarden. Tijdens de tweehonderdste verjaardag van de geboorte van Théodore Verhaegen liet hij in een toespraak scherpe kritiek horen aan het adres van de negationisten en van de aanhangers van Faurisson. Vrij onderzoek mocht geen paspoort zijn om Auschwitz te ontkennen (blz. 178). Kernpunt was dat Lallemand de methode niet wilde loskoppelen van de waardepatronen waarin die methode historisch was ontstaan en ingebed moest blijven. Hebben we dan ook te maken met een rabiate antiklerikaal? Allerm minst, want Lallemand wijst er fijntjes op dat zijn vriend, kanunnik Pierre De Locht, samen met hem actie heeft gevoerd voor een goede abortuswetgeving.

Dezelfde De Locht zat al snel in het bestuur van de Fondation Peers (blz. 170) en kreeg daardoor last met kardinaal Suenens die hem zijn professoraat aan de UCL wilde afpakken (blz. 30). Gelovigen en niet-gelovigen kunnen zich op hetzelfde morele standpunt stellen en Lallemand verwerpt dan ook de bewering van de Parijse kardinaal Lustiger die meende dat de misdaden door de nazi's begaan het gevolg waren van hun atheïsme (blz. 177).

Als vriend van Sartre is Lallemand altijd een sarrtriaan gebleven. Hij heeft in zijn leven als advocaat steeds de vrijheid van meningsuiting tegen de politieke machthebbers verdedigd, ook al was hij het niet altijd eens met de inhoud van de zaak. Bij Lallemand gaat het om het principe. Hij kan een pornograaf verdedigen voor de rechtbank, zonder het eens te hoeven zijn met diens werkstuk. Daarom begrijpt hij ook dat Sartre ooit een bezoek bracht aan Andreas Baader in de gevangenis van Stammheim. Het perspectief is hier ruimer dan wat het standpunt vóór of tegen het terrorisme (als doodlopend straatje) oplegt. Hij looft ook Pierre Mertens die in zijn werk en standpunten ijvert voor de mensenrechten en het asielrecht. En het recht van de intellectueel om zich te vergissen? Wat met Pol Pot? Met Pierre Mertens stelt Lallemand dat de intellectueel zich ook en vooral de vraag van de persoonlijke verantwoordelijkheid moet stellen (blz. 99), iets wat zeer sarrtriaans is, want het is de premisse voor het engagement. De machthebbers hebben evenwel altijd gepoogd om de intellectuelen in de pas te doen lopen en het recht op vrije meningsuiting te beperken. Getuige daarvan was het proces dat Mertens aangedaan kreeg n.a.v. zijn boek *Une paix royale* en waarin hij een onthutsend portret van Leopold III schetste. Is de intellectueel dan een kruisridder? Bij Lallemand komt dat aspect wel af en toe om de hoek gluren, ook al mag die intellectueel een misstap begaan ("le droit à l'erreur"). Lallemand noemt in navolging van Mertens dan niet alleen Leopold III, maar ook de Duitse dichter Gottfried Benn die zich als personen ooit deerlijk vergisten, lotgenoten in hun dwaling. Mertens wijst ook op het anti-intellectueel pragmatisme van een wereld die uit elkaar is gespat. Dat kan Lallemand beamen. Lallemand noemt in dat verband het dilemma van de nationale identiteit. Sinds de Franse revolutie behoeft de cultuur een nationaal kader. Dat zijn we

gewend. Het jacobijnse ideaal wordt in Franstalig België en in Wallonië echter gefrustreerd door de onmogelijkheid om dat nationaal kader te scheppen, merkt Lallemand met spijt op.

In deze bundel hebben we vooral te maken met gelegenheidschriften en die volgen noodzakelijk een actualiteit die niet altijd meer de onze is of die niet nog erg ovenvers in het geheugen ligt. Gelukkig wordt het boek ingeleid. Het voorwoord door Régis Debray kunnen we beter overslaan, tenzij men wil weten wat Debray denkt over wat volgens hem een Belg is in tegenstelling tot een Fransman. Debray: "Rien n'est donné au Belge, qui ne reçoit pas en naissant, comme le Français, des certitudes, des vanités, un très ancien label de garantie, soit son lot d'illusions provinciales et de suffisance chauvine, notre bagage de naissance" (blz. 10). Dit klinkt lovend, maar we mogen het ook op een jezuïtische wijze anders begrijpen. In een interview met Jacques Sojcher vertelt Lallemand uitvoerig in een inleidend hoofdstuk over zijn jonge jaren als activist en student aan de ULB in de jaren vijftig. Hij studeerde er rechten en was er voorzitter van de kring *Le Libre Examen*. Hij zocht toen toenadering tot de communisten aan de ULB en nam in 1956 ook deel aan debatten in hun cel "Jean Guilissen". In 1957 was hij in Moskou op het internationaal jongerenfestival. Maar lid van de KP werd hij nooit. Lallemand was te zeer met de wereld van de vrijzinnigheid verbonden om zich aan het dogmatische stalinisme te kunnen hechten. De profeten spraken hem wel aan, maar hij vervolgde daarna liever zijn eigen pad. Wenkte de Derde Wereld al te uitnodigend? Lallemand behoorde, evenals Sartre en Debray, tot de bezoekers van het nieuwe bewind op Cuba. Parijs was voor hem een tussenstation, niet alleen als militant, maar ook als intellectueel, omdat hij er cultuur (Sartre) kon opdoen. Die Parijse intellectuele inspiratie schonk hij evenwel aan de ULB terug door er het Centre de Sociologie de la Littérature te stichten, alwaar Lucien Goldmann de intellectuele agenda zou bepalen.

De hier gepubliceerde teksten getuigen van een zeldzame intellectuele zoektocht voor een "politicus". De vraag is natuurlijk of Lallemand wel een politicus in de dagelijkse – en dus vulgaire – betekenis van het woord kan worden genoemd. Lallemands reflectie is immers doordrenkt van een afstandelijk engagement dat hem toestaat zijn zoektocht naar een eigen francofone cultuur in combinatie met zijn strijd tegen de (klerikale)

onverdraagzaamheid te ontdoen van elke bekrompenheid of partijpolitieke overwegingen. Lallemand kijkt ook door dit reflecterende prisma terug op zijn leven. Dat levert vooral scherpe observaties op die niet in gezochte paradoxen verglijden. Hij ziet niet alleen dat België sinds 1970 grondig veranderd, gefederaliseerd en gemoderniseerd is, maar ook dat de verhoudingen totaal anders liggen dan vroeger. "L'histoire s'avance masquée" (blz. 34), is zijn zeldzame oneliner. En dan merkt hij nogal malicieus op dat het Vlaams nationalisme onze gemeenschappelijke geschiedenis heeft geleid en dat het Vlaams nationalisme waarschijnlijk ook die gemeenschappelijke geschiedenis zal beëindigen.

André Mommen

Roger Lallemand, *Le songe du politique*, Brussel, Didier Devillez Éditeur, 2000, 251 blz., 720 frank.

Jodendom en vrijheid

Indien de Amerikaans-joodse cultuurcriticus Harold Bloom gelijk heeft (*The Book of J*, 1990), dan is de Tora, het eerste gedeelte van de Hebreeuwse bijbel, gebouwd op "het boek J" (voor Jahweh), een tekst uit de tweede helft van de tiende eeuw v. Ch. waarin de auteur de mythologische oorsprong van de wereld en het joodse volk neerschreef. Daarna hebben op zijn minst drie tot vier andere auteurs het verhaal afgemaakt, tot net voor de intocht van de uit Egypte gevluchte Hebreeuwse slaven in het Beloofde Land tussen 1250 en 1225 v.Ch. Pas op dat moment begint de wetenschappelijk verifieerbare geschiedenis van de rechters en koningen, die door de verschillende profeten telkens opnieuw op hun religieuze en sociale plichten gewezen worden. De Hebreeuwse bijbel, die wij onterecht "het Oude Testament" noemen, sluit af met de grote wijsheidsboeken (Job, de Psalmen, de Spreuken, het Hooglied en de Prediker), waarvan sommige pas in de derde eeuw voor onze tijdrekening ontstaan zijn.

Voor de christenen wordt dit joodse verhaal beëindigd door de komst van de lang verwachte Messias, met wie het "nieuwe en eeuwige Verbond" tussen God en de mensen een aanvang neemt. Voor de joden is deze periode echter het begin van de bijna tweeduizend jaar lange ballingschap in de Diaspora, die pas door de stichting van Israël in 1948 gedeeltelijk werd opgeheven. Mark Heirman schrijft echter niet de zoveelste chronologische geschiedenis van het jodendom,

maar brengt ons een beeld van de ontwikkeling van het jodendom en de joodse cultuur aan de hand van twaalf kernbegrippen die zowel historisch gesitueerd als in verband gebracht worden met de culturele evolutie van de hele Westerse beschaving.

Zo noemt hij de joden "de uitvinders van het geweten", omdat de Wet meer is dan de blinde onderworpenheid aan een god, maar de nadruk legt op de menselijke verantwoordelijkheid voor onze daden. Deze verantwoordelijkheid is een bevrijding, die uiteindelijk moet leiden tot "democratie, vrijheid, gelijkheid en broederschap" in de huidige betekenis van die termen. Zo was ook de uitvinding van het monotheïsme een logische vooruitgang op de menselijk-al-te-menselijke godenwereld van de oudheid, en was de messiaanse belofte het begin van de hoop op een betere toekomst die, weliswaar onder goddelijke leiding, hoofdzakelijk mensenwerk zou zijn. Deze nieuwe wereld zou een wereld van gerechtigheid worden, eerst voor de joden die deze speciale opdracht (de zogenaamde uitverkorenheid) op zich hadden genomen, maar die altijd al gericht was op de veranderlijkheid en verbeterbaarheid van de hele mensheid. Het is daarom geenszins verwonderlijk dat de joden een zo belangrijke rol hebben gespeeld in de Verlichting en bijna alle latere revolutionaire bewegingen, het marxisme uiteraard niet uitgezonderd.

Zo'n onderneming moest op de reactie van de bestaande machten botsen, eerst van de Kerk die geen ideologische concurrentie duldde (het religieus geïnspireerde "anti-judaïsme" van de vierde tot het einde van de achttiende eeuw), daarna van de reactionaire krachten aller landen, die in het pseudowetenschappelijke "antisemitisme" het wapen vonden om deze gevaarlijke tendenzen te bestrijden. De letterlijk dodelijke haat van de nazi's tegen de joden was slechts de meest extreme vorm van deze behoudsgezinde reactie. In de geest van de bevrijdingsnationalistische bewegingen van de negentiende eeuw streefden de zionisten zoals zovele andere onderdrukte volkeren naar een onafhankelijke natiestaat die ze, niet zonder de hulp van de Westerse machten, tenslotte ook konden realiseren. Waarmee ze uiteraard in de "Israëliëse paradoxen" (hoofdstuk 12) belandden, waarvan we nog elke dag getuige kunnen zijn.

Tot zover een korte samenvatting van dit uitermate rijk gestoffeerde boek, waarin volgens mij

aan het einde de vraag centraal staat, waarom een dermate eigenzinnige en vrijdenkende, voortdurend onderdrukte maar taaie religie en cultuur er vooralsnog niet in geslaagd is, haar eigen bevrijdingsethos toe te passen op diegenen die door het toeval van de geschiedenis aan haar onderworpen werden. Van het antwoord op die vraag hangt niet alleen het lot af van de Palestijnen, maar uiteindelijk ook de geloofwaardigheid en toekomst van het joodse project zelf.

Ludo Abicht

Mark Heirman, *De twaalf zuilen van Israël. Een cultuurschiedenis van de joden*, Houtekiet, Antwerpen/Ambro, Amsterdam, 238 blz., met verklarende woordenlijst, chronologie en register.

Entertainende intellectuelen

Dit boek is een merkwaardige poging om de positie van de Vlaamse intellectuelen in het postmoderne landschap te duiden vanuit een meer algemene visie op de 'crisis van de intellectuelen'. Het postmodernisme staat immers met haar ontkenning van universele waarden haaks op de attitude van de intellectueel die zich precies mengt in het debat omtrent een concrete zaak (la cause) door te verwijzen naar hogere waarden zoals gerechtigheid en waarheid. Met zijn veelzijdige analyse produceert Patrick Loobuyck een breed kader waarbinnen de maatschappelijke evolutie van de intelligentsia in de 20ste eeuw wordt vastgelegd. Toch blijven bij mij na het lezen vooral de zwakheden van het boek nazinderen. Er is in de eerste plaats de definitie van intellectuelen als 'mensen met een culturele bagage die de ivoren toren van hun kennis verlaten'. Daarbij gaat Loobuyck voorbij aan het feit dat deze definitie precies niet opgaat voor de eerste intellectuelen (de mensen die à la Zola positie innamen in de Dreyfus-affaire), noch voor de 'postmoderne' intellectuelen. Typisch voor de Zola-intellectuelen was dat hun ontstaan niet los kan gezien worden van de verspreiding van een nieuw medium, met name de dagbladpers, en de verschijning van een nieuwe sociale actor, de publieke opinie. Kwamen de *philosophes* en andere geleerden vroeger rechtstreeks tussen bij koning of vorst via het verzoekschrift, dan maakt de intellectueel nu gebruik van de ruimte van het dagblad en doet beroep op het geweten van de burgers. De

hedendaagse 'crisis van de intellectuelen' hangt dan ook samen, en Loobuyck geeft eigenlijk wel voldoende aandacht aan het gegeven, met de postmoderne commercialisering van de media. Daarbij gaat Loobuyck wel voorbij aan het structurele feit dat intellectuelen zich (tegen betaling) lenen om op TV mee te spelen met de *entertainment*-industrie. Belangrijk is ook dat in het huidige maatschappelijke bestel de productie en reproductie van kennis geen 'ivoren torens' meer toelaat. Het publiek optreden van de academicus verschilt in weinig anders dan dat van de gewone burger. Daarmee is de grens tussen 'intellectueel' (waarvoor Loobuyck op zijn 'Gents' strikte categorische criteria hanteert) en 'mondig burger' bijzonder eng geworden. Men zou kunnen stellen dat de intellectuelen in Vlaanderen vervangen zijn door de BV's die (op TV) een steuntje geven aan allerhande solidariteitsacties. Een tweede hoofdaspect van het boek is dat de historiek van het Vlaamse intellectuelendom quasi volledig herleid wordt tot de historiek van de Vlaamse beweging. De intellectuelen in Vlaanderen worden nauwegezet gevangen in de 'oude' en 'nieuwe' politieke breuklijnen. Een reden om het optreden van de intellectuelen in Vlaanderen in die trendy optiek te vangen, wordt niet gegeven. Vragen kunnen gesteld worden of de Vlaamse 'kamergeleerden' die ijverden voor de Vlaamse ontvoogding, zomaar in het internationaal fenomeen van de intellectuelen en de intelligentsia kunnen worden ingepast. Ten derde gaat Loobuyck gemakkelijk over de complexe verschijnselen postmoderniteit en postmodernisme heen. Dat leidt uiteindelijk tot een hybride conclusie die stelt dat nog een 'bescheiden' rol kan toegekend worden aan het 'radicaal' en 'kritisch' denken. Dit boek, dat een bewerking is van een licentiaatsthesis bij Prof. Koen Raes, lijkt ook aan het euvel van de meeste (Vlaamse) doctorale scripties: de combinatie van een duidelijke thesis met een dwangneurotische drang tot volledigheid, wat maakt dat het boek zich nu eens op hoog filosofisch niveau beweegt om dan weer te verzinken in oeverloze uitspittingen van recente (ondertussen alweer half vergeten) maatschappelijke debatten. Kortom, een boek dat veel krachtiger was geweest indien het half zo dik was.

Eric Rosseel

Patrick Loobuyck *Hoe ver-drijven intellectuelen de postmoderniteit? Vlaamse intellectuelen in de postmoderne wereld.* Brussel, VUBPress, 2000.

Een tegengif voor conjunctureel defaultisme?

De ondertitel van het recente boek van de voor-aanstaande marxistische mediëvist Guy Bois (professor aan de universiteit van Paris VII) maakt al meteen duidelijk dat de auteur zijn werk 'ter reflectie' wil voorleggen aan de analisten van de huidige periode. Hij toont aan dat ook de geschiedenis van de prekapitalistische maatschappijen voor marxisten interessant kan zijn, en dat het beginpunt van een analyse van de hedendaagse wereld, die maar al te vaak traditioneel in het jaar 1500 wordt gezocht (het begin van de zogenaamde 'moderne tijden'), eerder in de middeleeuwse ontwikkeling van de feodale productiewijze wordt gevonden. De laatmiddeleeuwse crisis – of beter : de 'laatmiddeleeuwse depressie van het feodalisme' – beschouwt hij als een voorbeeld van een systemische crisis, een crisis ontstaan uit de fundamentele contradicties van een bepaalde productiewijze.

Hier gaat het over het feodalisme, maar – zo schrijft Bois – 'une réflexion sur le drame de la fin du Moyen Age ne sera peut-être pas inutile à ceux qui ont cédé à l'énorme pression idéologique du moment' om de huidige depressiefase van het kapitalisme te negeren of te ontkennen. Het verschijnsel is welbekend : iedere opgaande conjunctuurbeweging sinds 1973 moet ons doen vergeten dat het kapitalisme in zo'n structurele crisis zit en doet de kranten juichen dat het goed gaat, dat de economie groeit etcetera. Iedere zware crisis ergens ter wereld (zoals de Aziatische crisis van 1997) wordt als een regionaal verschijnsel uitgelegd dat zeker niet in een breder verband, binnen een systeem of productiewijze, moet worden gesitueerd. De lange neerwaartse fase waarin de wereldeconomie zich nu al een kwart eeuw bevindt, lijkt nog niet ten einde en de sterke groeivertraging in de VS, het uiteenspatten van de zeepbel van de 'nieuwe economie' en de achteruitgang van de beurzen voorspellen ook al weinig goeds.

In de beperkte wereld van de vakspecialisten der middeleeuwse en vroegmoderne sociaal-economische geschiedenis klinkt de naam van Guy Bois als een klok. Nochtans heeft hij, net als pakweg Rodney Hilton of Robert Brenner (andere briljante marxistische historici van de prekapitalistische maatschappij) in bredere kringen van in geschiedenis geïnteresseerde Vlaamse progressieve intellectuelen bijna nooit enige aandacht gekregen. Die was (begrijpelijkerwijze) eerder bestemd voor historici als E. P. Thompson of E. Hobs-

bawm, die het eigen tijdvak behandelen, of voor de historische analyses van 'dependencia-theoretici' zoals André Gunder Frank of Samir Amin, of 'wereldsysteemanalisten' als Wallerstein, Arrighi en andere neo-smithiaanse marxisten.

Bois' boek is tegelijk een striemende aanklacht – die soms wat al te bitter lijkt – tegen de huidige specialisten van de middeleeuwse geschiedenis. In die zin doet het denken aan een werk van een andere marxistisch geïnspireerde Franse mediëvist, Alain Guerreau (zijn *Le féodalisme. Un horizon théorique*, dat in 1980 verscheen). De geëerde collega's mediëvisten worden in beide gevallen de mantel uitgeveegd. Zoals de meeste historici zijn ze volgens Bois myope positivistische empiristen, modieuze postmoderne vertellers die literatuur en geen wetenschap bedrijven of – in het beste geval – bekrompen en reactionaire Smithiaanse commercialiseringstheoretici en neo-Malthusiaanse demografisch-deterministen. Het kan niet worden ontkend dat deze aanvallen van Bois een kern van waarheid bevatten, al is de toon misschien die van een wat oudere *outsider* die, ondanks zijn communistisch en marxistisch engagement, toch voldoende status heeft verworven om een laatste keer met zijn wetenschappelijke gilde af te rekenen.

Zijn klachten over de postmoderne 'nieuwe' vormen van sociale geschiedenis, de 'linguistic turn' en dergelijke doen wat denken aan de in het VMT (september 1998) door Patricia van den Eeckhoutte bekritiseerde opvattingen van Hobsbawm. Bois ontkent de positieve aspecten van deze ontwikkeling misschien wat al te sterk. Nochtans heeft hij gelijk in die zin dat een hele generatie van historici, op een paar universiteiten na, niet meer wordt opgeleid in de structurele aanpak en de kwantitatieve methoden. En zoals hij ook terecht stelt, is de conceptualisering – die nooit het sterkste punt was van de meeste historici, maar waar men in de jaren '70 meer aandacht aan ging besteden – opnieuw grotendeels verzoepen in de arbitraire poststructuralistische woordenbrij. Vandaar dat er sinds Bois' hoofdwerk en het zogenoemde Brennerdebat op een paar originele syntheses en wat *case studies* na nog maar weinig verschenen is over de transitie van feodalisme naar kapitalisme. Slechts de laatste paar jaar lijkt dat debat opnieuw echt te worden aangezwengeld.

La grande dépression médiévale is één van de beste syntheseswerken over de laatmiddeleeuwse crisis,

een fenomeen dat meestal in de veertiende en vijftiende eeuw wordt gesitueerd (of soms tussen ca. 1280 en ca. 1460). Naoorlogse marxistische historici als E.A. Kosminsky, M. Dobb en R.H. Hilton legden de basis voor een klassenanalyse van die crisis, maar de historiografische orthodoxie bleef tot voor kort het neo-malthusiaanse (of misschien beter neo-ricardiaanse) demografische verklaringsmodel. Bois incorporeert bepaalde elementen van de demografische ontwikkelingen in zijn marxistisch model en kreeg in die zin zelfs de lof van Emmanuel Le Roy Ladurie, peetvader van de neo-malthusiaanse historici. Ook de invloed van Fernand Braudel, de grote historicus van de *Annales*-school, is duidelijk. Toch bestudeert hij inderdaad 'les spécificités du système socio-économique considéré, ses logiques de développement et de contradictions'. De crisis wordt beschreven als een integraal proces eerder dan een reeks van mechanisch verbonden feiten. In feite legde hij al in 1976 de basis voor deze visie in zijn doctoraatsthesis *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle*. Het hier besproken werk plaatst de daar uitgewerkte bevindingen en de recentere discussies in een breder kader.

Eerst beschrijft Bois de groeifase van de feodale productiewijze tussen de elfde en de dertiende eeuw: een enorme uitbreiding van het landbouwareaal en een zeer significante demografische groei die gepaard ging met een relevante ontwikkeling van de productiekrachten in de landbouwsector (vooral door intensificatie). Dat alles tegen de achtergrond van een commerciële expansie, een monetarisering van de samenleving en een sterke urbanisatie. Voor Bois zijn markten zeker niet vreemd aan het feodalisme maar maken ze er integraal deel van uit (al was de feodale samenleving natuurlijk geen *marktmaatschappij*). Deel twee handelt over de eigenlijke crisis zelf. De productiekrachten ontwikkelden zich onvoldoende om aan de stijgende demografische groei tegemoet te komen, later ontgonnen gronden bleken een lagere productiviteit te kennen, stagflatie en grootschalige oorlogen versterkten de impact van deze fenomenen. Het traditioneel-middeleeuwse sociale weefsel en de sterk persoonlijke afhankelijkheidsbanden maakten voor een groot stuk plaats voor nieuwe verhoudingen. De heersende klasse en de politieke elites namen andere vormen aan. Er vond een centralisering

plaats van de surplus-extractie op het niveau van de zogenaamde 'moderne staten' die nu opkwamen : veralgemeende belastingen dienden om oorlogen te financieren die eigen waren aan de logica van de feodale productiewijze zelf. In dat verband gebruikt ook Bois de term 'staatsfeodalisme'. Ook aan crisisverschijnselen in de intellectuele en culturele sfeer besteedt Bois trouwens interessante passages.

Bois is systematisch, veelzijdig, genuanceerd en vaak verrassend. Hij overstijgt de klassieke, meestal sociaal-economische thema's die marxistische mediëvisten doorgaans behandelen. Dit boek is zowel interessant voor vakspecialisten op zoek naar een geleerde synthese (hoewel de Angelsaksische literatuur wat ondervertegenwoordigd is, Bois blijft een Fransman) als voor de geïnteresseerde leek die zijn historisch blikveld eens wil verruimen tot de voorkapitalistische periode. Dat leert ons immers iets over de specificiteit van de huidige samenleving en de dynamiek in de historische ontwikkeling, een tegengif voor conjunctureel defaitisme ?

Jan Dumolyn

Guy Bois, *La grande dépression médiévale. XIVe et XVe siècles. Le précédent d'une crise systémique*, Presses Universitaires de France, Parijs, 2000 (Actuel Marx Confrontation).

Het ontstaan van het kapitalisme

Ellen Wood is zonder meer één van de briljantste en belangrijkste hedendaagse marxisten. Ze is co-editor van de *Monthly Review*, het toonaangevende marxistische tijdschrift van de VS. Daarnaast is zij onder meer auteur van *The Retreat from Class* (1986), de fundamentele kritiek van de kritische kritiek van hen die het klassenbegrip hebben willen afzweren of wilen behandelen als slechts één van de vele tegenstellingen, en van *Democracy against Capitalism* (1995), een bundel essays van het grootste belang, zowel vanuit wetenschappelijk-academisch oogpunt als vanuit het standpunt van de politiek geëngageerde marxist die de ankerpunten van zijn of haar strijd wil herdefiniëren tegenover de achtergrond van de 'postmoderniteit'. Haar honderd procent historische en politiek-economische aanpak is verfrissend in een tijdperk waarin het vooral vruchteloos naar transhistorische begrippen zoekende filosofen en intellectualistische *literary theorists* zijn die een reconstruerende theoretische impuls geven aan het marxisme. Wood gaat naast historische kwes-

ties uit vooral de vroegmoderne periode trouwens ook het brandend actuele debat niet uit de weg. Zo was ze onder meer mede-uitgever van een bundel over *Capitalism and the Information Age: The Political Economy of the Global Communication Revolution* (1998) en van één *Marxism and the Postmodern Agenda* (1995).

Een werk over 'de oorsprong van het kapitalisme' herinnert er steeds op een gezonde manier aan dat deze productiewijze, deze sociale formatie, geen eeuwige en universele maatschappijvorm is, eigen aan een zogenaamde 'menselijke natuur'. Dat kan een banale vaststelling lijken, maar in het veld van de geschiedschrijving en de omgang met het verleden is ze dat eigenlijk niet. Zowel in de gepopulariseerde representatie van het verleden (tegenwoordig vooral films, tekenfilms en stripverhalen) als in de erudiet-wetenschappelijke vakhistoriografie bestaat er een sterke tendens om de sociale relaties, de gedragspatronen, waarden en houdingen eigen aan het hedendaagse (laat-) kapitalisme, kritiekloos te projecteren op vroegere periodes. Enkel het bordkartonnen decor en de kostuums veranderen, maar alle hoofdrolspelers behoren tot het niet-Darwinistische ras van de *homo capitalisticus*, die individualistische *profit seeking rational actor*, die zowel dat eigen profijt als het globale maatschappelijke welzijn onschatbare diensten bewijst door in een meedogenloze concurrentie te treden met de Ander, van wie hij – ook een zij is daar een hij – per erfzonde is vervreemd.

Zo reed het Amerikaanse *middle class* kerngezin van de Flintstones naar het prehistorische dinosaurusbuurgerrestaurant. De petroleumsector had blijkbaar geen belangen in deze tekenfilm, want brandstof was er niet en vader, moeder, zoontje en dochtertje moesten dan maar trappen. Een karikatuur of niet, in wezen verschilt deze onthistoriserende, *naturaliserende* voorstelling van zaken weinig van de hoofdstroom van de geschiedschrijving over het ontstaan van het kapitalisme. Die laatste term wordt door de *mainstream* historici trouwens niet gebruikt wegens 'te ideologisch'. Liever zoekt men naar de groei van de 'commerciële maatschappij' of van de 'moderne economie', begrippen die uiteraard veel minder ideologisch zijn, aangezien er ooit amper wordt gedefinieerd waarop ze betrekking hebben ... Sommige marxisten of 'afhankelijkheidstheoretici' hetzij 'wereldsysteemanalysten' zijn trouwens in hetzelfde bedje ziek als ze de in zeer ruime kringen verspreide opvatting proberen te motive-

ren dat het historische kapitalisme ('the Modern World System') 500 jaar oud zou zijn. Nee, dan lijkt het andere 'burgerlijk' alternatief dat over de 'industriële maatschappij' spreekt en zich concentreert op de oorzaken en de gevolgen van de Industriële Revolutie eigenlijk waardevoller. Ondergetekende huldigt alvast de opvatting dat het kapitalisme als dominante *productiewijze* zeker niet ouder is dan 200 jaar, hoewel er natuurlijk eerder kapitalistische *productieverhoudingen* zijn ontstaan. Dat doet ook die stroming marxistische historici, waartoe onder meer Robert Brenner, Guy Bois of Ellen Meiksins Wood behoren, een tendens die begon met de publicatie van de *Studies in the Development of Capitalism* van Maurice Dobb, en met het werk van de Sovjethistoricus E.A. Kosminsky.

The Origins of Capitalism is een dun boekje, in feite een volumineus essay. Het is naar mijn mening verplichte stof en een eerste introductie voor allen die historische of filosofische uitspraken willen doen over het fenomeen kapitalisme. De stijl is kristalhelder, de synthesekracht is briljant. In haar overzicht van de klassieke marxistische, pirennaanse, malthusiaanse, weberiaanse of 'commercialiserings'-modellen van de oorsprong of de groei van het kapitalisme legt Wood de vinger op de wonde als ze erop wijst dat in de meeste van die verhalen het ontstaan van dat maatschappelijke productie- en reproductieproces juist wordt verklaard vanuit een of andere natuurlijke aanwezigheid van een kapitalistische geest, die enkel uit de fles moest worden gelaten, een historisch potentieel dat slechts van ketenen of *bottlenecks* moest worden bevrijd om zich ten volle te realiseren. Die hinderpalen waren meestal ofwel politiek (de heerlijke macht) ofwel cultureel (bijvoorbeeld het ontbreken van een gezonde protestantse ethiek of de aanwezigheid van een verstikkend Chinees mandarijnendom). De economische sfeer bestond in het marktgebeuren (volgens Adam Smith had de mens een natuurlijke neiging tot ruilen), nauw verbonden met de technologische ontwikkeling. Eenzelfde evolutionistisch perspectief boden klassieke teleologisch-marxistische benaderingen, die daar weliswaar de actieve rol van de burgerlijke revoluties aan toevoegden. Maar hoe de oorsprong van het kapitalisme verklaren, zo luidt Woods hoofdvraag, zonder een beroep te doen op een veronderstelde natuurlijke kapitalistische rationaliteit zelf?

In nauwe samenhang tussen de gelijkstelling kapitalisme - markt of kapitalisme - economische rationaliteit, is de traditionele opvatting dat de kapitalistische productiewijze in essentie een stedelijk fenomeen zou zijn geweest, ontstaan op de 'eilanden' die de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne steden waren in de dominante agrarische maatschappij. Dat motief is zeer sterk aanwezig in het werk van Max Weber en bij de in zijn tijd geniale Gentse historicus Henri Pirenne. Steden waren immers oorden van handel en rationeel denken, de plaatsen waar in elk geval de eerste *bourgeois* voorkwamen. Volgens de commercialiseringstheoretici geeft de uitbreiding en de intensificatie van het marktgebeuren dus de belangrijkste meterstand aan voor de groei van 'de moderne economie'. De Vlaamse historicus Herman van der Wee of de Nederlander Jan de Vries zijn vandaag eminente vertegenwoordigers van deze strekking. Iemand als Fernand Braudel, aan wie Wallerstein zijn onderzoekscentrum opdroeg, leverde zonder twijfel de meest gesofistikeerde en briljante versie van dit model, al werd hij ook marginaal beïnvloed door het marxisme.

Dobb en zijn navolgers - onder wie Robert Brenner - legden de nadruk op de rol van het platteland en op de klassenstrijd tussen boeren en heren. Perry Anderson van zijn kant vestigde specifieke aandacht op de rol van de 'absolutistische' staat als stabilisator van het feodalisme en op het bevrijdende gevolg van de burgerlijke revoluties. Waar Ellen Wood in haar overzicht van de bestaande theorievorming origineel is, in vergelijking met de klassieke handboeken economische geschiedenis van de vroegmoderne periode, is in het grote belang dat ze toekent aan het werk van de baanbrekende economische antropoloog Karl Polanyi (bekend van zijn *The Great Transformation*). Die laatste maakt duidelijk het onderscheid tussen een 'marktmaatschappij' en een maatschappij waarin markten van belang zijn maar de sociale verhoudingen niet beginnen te domineren. De *homo economicus* was ook in Smiths tijd zelf een nieuw product van de kapitalistische maatschappij.

Wood verzorgt in dit boek in feite vooral een synthese van de voornaamste opvatting van Robert Brenner, die het sinds 1976 had over de 'extra-economische' druk - een concept van

Marx zelf – waaronder in de feodale productiewijze de afoming van het meerproduct plaats vindt en over het ontstaan van een ‘agrarisches kapitalisme’, specifiek in het vroegmoderne Engeland met haar sterk gecentraliseerde monarchie en haar grote agrarische bedrijven. Dat sluit allemaal aan bij een aantal fragmenten van Marx uit de *Grundrisse* en *Het Kapitaal*. De uitzonderlijke structuur van de Engelse landbouw en de daarin overheersende sociale bezitsverhoudingen (de marxistische triade: rentenierende landheer – grote van de markt afhankelijke kapitalistische pachter – bezitsloze landarbeider) gaf aanleiding tot een marktgeoriënteerde productie en een mentaliteit die in die zin ‘kapitalistisch’ was dat ze ruimte liet voor bewuste productieve investeringen, ontwikkeling van de productiekrachten en zelfs voor een begin van oorspronkelijke accumulatie. De typisch feodale en tot stagnatie leidende buiteneconomische macht was in dat stelsel als dwangmiddel immers minder bruikbaar. Het was voor de heren dus geen optie om de productie op te drijven door de dwang op de directe producenten te vergroten.

Dat specifieke stelsel van sociale verhoudingen behelsde de potentialiteit van een proces van kapitalistische dynamiek en het ontstaan van een geïntegreerde markt die het Britse Imperium zou gaan overspannen. Het industriële kapitalisme werd met andere woorden weliswaar medegevoed vanuit het commerciële kapitalisme, maar kende het agrarische kapitalisme als noodzakelijke basis. Datzelfde agrarisch-kapitalistische stelsel werd trouwens de norm in de kolonies, waar de nieuwgekomen uitbuiters uiteraard met een ‘schone lei’ van start konden gaan. Dat is dus allemaal ‘Brenneriaanse orthodoxie’. Woods uitwijdingen over de culturele implicaties van het agrarische kapitalisme, eerder beschreven in haar *The Pristine Culture of Capitalism*, voegen weliswaar een extra element toe aan de Brenner-these. Er is bijvoorbeeld een intrigerend verband tussen John Lockes belangstelling voor deze verhoging van de landbouwproductiviteit en zijn visie op eigendom als natuurrecht. Wat tot op vandaag – maar dan vooral bij marxistische niet-historici – een ‘klassieker’ is gebleven in de verklaring van het ontstaan van het kapitalisme, het onteigenen van de rechten van de boeren op gemene gronden of de *enclosure*-beweging, plaatsen Brenner en Wood dus in een veel ruimer kader. De ‘manufactuur’, ook prominent aanwezig bij Smith, Ricardo en Marx, verliest daarentegen veel van zijn glans als element in die ontstaansgeschiedenis. De loon-

heid op de grote kapitalistische landbouwbedrijven was zeker niet zonder belang, maar het was vooral de marktpositie van deze laatste die ze werkelijk ‘kapitalistisch’ maakte. Die marktafhankelijkheid van uitbuiters en uitgebuitenen was de oorzaak van de proletarisering van die laatsten, en niet omgekeerd. Het fundament in deze argumentatie blijft dat het vroegmoderne Engeland – zeker vanaf de zeventiende eeuw – andere maatschappelijke bewegingswetten vertoonde dan om het even welke sociale formatie die tot dan toe had bestaan. De enorme demografische groei van het Britse eiland, de leefbaarheid van het reusachtige waterhoofd Londen, de industriële revolutie, de totale werelddominantie van het Imperium... Dat alles kan op die manier in een ander licht worden gezien.

In een laatste hoofdstuk trekt Wood van leer tegen de al te vlugge equatie van kapitalisme en ‘moderniteit’, zoals we dat sinds Weber met rationalisering en Verlichting gelijk stellen. Het distinctieve aan het Franse Verlichtingsdenken – tegenover het veel conservatievere Engelse empiricisme van diezelfde periode – is echter juist dat het een theorie was die ontstond tegen die feodaal-absolutistische achtergrond van het achttiende-eeuwse Frankrijk. Eigen aan de huidige ‘postmodernisten’ die van het verfoeide Verlichtingsdenken hun geliefkoosde schietschijf maken, is juist dit wanbegrip, dit verkeerdelijk gelijkstellen van kapitalisme en moderniteit. De Verlichting heeft juist twee kanten: emancipatie, universaliteit en kritiek enerzijds (de ‘Franse Verlichting’ van de pre-industriële *bourgeois*), ongebreidelde productiviteitsdrang en winststreven anderzijds (de ‘Engelse Verlichting’ van de agrarische kapitalisten die nadachten over de ‘improvement’ van hun bedrijf). Om het met het jargon van onze post-structuralistische vrienden te zeggen: het weberiaanse koppel rationaliteit – kapitalisme moet dus eerst worden ‘gedecentreerd’ om die eenzijdige kritiek op de moderniteit genuanceerder te benaderen. Ook met die bedenking bewijst Wood het actuele belang van de geduldige historische studie van de origines van het kapitalisme.

Jan Dumolyn

Ellen Meiksins Wood, *The Origins of Capitalism*, Monthly Review Press, New York, 1999, 138 p.